

*Т. М. Мельник,
д. е. н., професор завідувач кафедри міжнародних економічних відносин,
Київський національний торговельно-економічний університет, м. Київ*

ОСОБЛИВОСТІ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ БУДІВЕЛЬНИМИ ПОСЛУГАМИ

T. Melnyk,
Doctor of Economic Sciences, Professor, head of the department of international economics,
Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv

FEATURES AND DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE INTERNATIONAL TRADING IN CONSTRUCTION SERVICES

Розглянуто особливості будівельних послуг, їх відображення в системі національного рахівництва, проаналізовано правові рамки та сучасні напрями розвитку світової торгівлі будівельними послугами, а також місце України в торговельних потоках.

The features of building services, their reflection in the system of the national accounting are considered, legal frameworks and modern directions of development of the world trading in building services, and also place of Ukraine in trade streams are analysed.

Ключові слова: будівництво, будівельні послуги, світова торгівля послугами, експорт будівельних послуг, тенденції.

Key words: construction, building services, global trade services, export of construction services trend.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

За умов вільного переміщення товарів, капіталу та робочої сили згідно з принципами міжнародного торговельного регулятора (СОТ) у світовій економіці активізувалась міжнародна торгівля послугами, зростання якої перевищує темпи піднесення економіки в цілому. Так, частка сектора послуг в економіках розвинених країн досягає 75—85%, переважно завдяки використанню кваліфікованої праці, новітніх матеріалів та технологій, а також достатньо опрацьованим нормативно — правовим засадам функціонування ринку послуг.

Для України важливим завданням наступних років є оновлення відтворювального потенціалу, розвиток сучасної виробничої та соціальної інфраструктури, забезпечення громадян доступним житлом. Для вирішення цього завдання може стати у нагоді досвід інших країн щодо використання новітніх технологій та організаційних новацій у наданні будівельних послуг, що обумовлює актуальність та важливість тематики даної статті.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми розвитку сфери послуг, теоретико-методологічні засади формування ринку послуг розглядаються у

роботах багатьох учених, зокрема, зарубіжних: К. Кларка, С. Коена, Дж. Шумпетера, У. Дюмулена, Дж. Гелбрейта, а також вітчизняних: В. Сіденка, Т. Циганкової, А. Поручника, В. П'ятницького та ін.

Однак потребують подальших досліджень питання розвитку міжнародної торгівлі найбільш складними і конче необхідними для економіки та суспільства видами послуг, зокрема будівельними.

МЕТА СТАТТІ

Метою даної статті є дослідження особливостей правових засад і сучасних трансформацій у динаміці та структурі міжнародної торгівлі будівельними послугами.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

За методологією національного рахівництва виробництво послуг обмежується видами діяльності, які здійснюються однією інституціональною одиницею для забезпечення вигод іншій одиниці [1].

Послуги розглядаються як результати виробничої діяльності, які змінюють стан одиниці — споживача послуг або сприяють обміну продуктами, або фінансовими активами. До послуг, що змінюють стан інституціональної одиниці належать і будівельні послуги, випуск яких здійснюється на замовлення. Особливістю цих послуг є те, що вони не належать до окремих об'єктів, стосовно яких можуть бути

Таблиця 1. Виручка 250 ТОП будівельних компаній від реалізації проектів

Виручка, млрд дол. США	2012	2013	2014	2015	Приріст 2015 до 2012 (%)
Разом	1324,6	1415,47	1430,81	1398,47	5,58
у тому числі всередині країни	813,55	871,5	909,26	897,33	10,30
за межами своїх країн	511,05	543,97	521,55	501,14	-1,94

Джерело: розраховано автором на основі [13].

встановлені права власності. Послуги не можуть надаватися окремо від їх виробництва, і на час його завершення вони мають бути надані споживачеві.

Будівельні послуги це сутність будівництва як галузі, оскільки вони створюються живою працею і матеріалізуються у будівельних об'єктах.

До особливостей будівельних послуг можна, на нашу думку, віднести спосіб врахування результатів будівництва за методологією національного будівництва. Так, у разі спорудження якоїсь будівлі (на замовлення і за контрактом) впродовж тривалого часу всі будівельні роботи включно з монтажем обладнання підлягають оплаті з боку замовника за встановленими етапами, які відображаються у підрядника як продаж. На момент завершення будівництва всі етапи виконання будівельних послуг уже оплачені, а вартість готового об'єкта-споруди враховується у замовника як нагромадження основного капіталу.

Якщо ж будівництво здійснюється без контракту (як це часто відбувається у разі спорудження приватних житлових будинків), то незакінчений випуск будівельних послуг за етапами відображається як незавершене виробництво у підрядника, а сама будівля залишається в складі матеріальних оборотних активів будівельної компанії до моменту її продажу.

Таке відокремлення поточних витрат на оплату різних будівельних робіт від вартості готової будівлі як у часі, так і за методом врахування у національних рахунках дозволяє чітко розрізнити поняття "будівельні послуги" та "продукту будівництва".

Цим акцентується також важливе значення будівництва в національній економіці, що полягає у забезпеченні виробництва, розвитку й удосконалення транспортної, рекреаційної та іншої інфраструктури і сфери життєзабезпечення людей.

Розширення міжнародної торгівлі послугами та участь у ній багатьох країн зумовило появу різних концепцій правового забезпечення цих процесів. Результати аналізу свідчать, що найбільш опрацьованими є документи Євро-

союзу, які регламентують правила розвитку міжнародної торгівлі послугами в ЄС.

Так, Директива Європарламенту і Ради про свободу переміщення фізичних осіб і капіталів 2004 р. закріпила основні принципи формування спільного ринку послуг ЄС, заборонила дискримінацію за національністю при видачі дозволів та прийомі на роботу та прийомі

на роботу, сприяла лібералізації вітчизняного капіталу й іноземних інвестицій [2].

У "Пропозиції Болкештайна" викладені концептуальні положення регулювання міжнародної торгівлі послугами. Передусім, встановлено принцип країни походження послуг, за яким постачальник послуг підпадає виключно під регулювання країни свого походження, обгрунтовано заходи щодо захисту прав споживачів послуг та ін. [3]

Директива Європарламенту і Ради про послуги на внутрішньому ринку 2006 р. спрямована на ліквідацію бар'єрів, що перешкоджають розвитку внутрішнього ринку послуг в ЄС [4]. Зокрема, забезпечення вільного доступу до надання послуг як вітчизняними, так і зарубіжними постачальниками, усунення дискримінації в отриманні дозволів на будівництво тощо.

Забезпечення якості послуг базується на стимулюванні постачальників до добровільної сертифікації, розробки стандартів якості й європейських кодексів поведінки. Директивою встановлені спеціалізовані вимоги до ринку будівельних послуг, передусім до професійної кваліфікації працівників, заборони будівництва в окремих зонах (рекреаційних, заповідних тощо).

Окремі директиви стосуються технічної гармонізації надання міжнародних будівельних послуг, яка полягає у підвищенні енергетичної ефективності матеріалів і технологій, застосуванні екологічно безпечного обладнання, встановленні стандартів безпеки, використанні в країнах-членах ЄС у розробці національних стандартів мінімального переліку вимог з ресурсозбереження, зменшення негативного впливу на довкілля та ін. [5; 6].

Достатньо опрацьовані у світі і в ЄС нормативно-правові засади функціонування міжнародної торгівлі будівельними послугами забезпечують можливість ефективної роботи компаній у цій сфері. Так, виручка 250 ТОП будівельних компаній від реалізації будівельних проектів у 2015 р. становила на 1398,47 млрд дол., що на 5,58% більше порівняно з 2012 р., у тому числі всередині країн на 10,3% і 897,33 млрд дол., однак за межами своїх країн зменшилась майже на 2% і 501,14 млрд дол. (табл. 1).

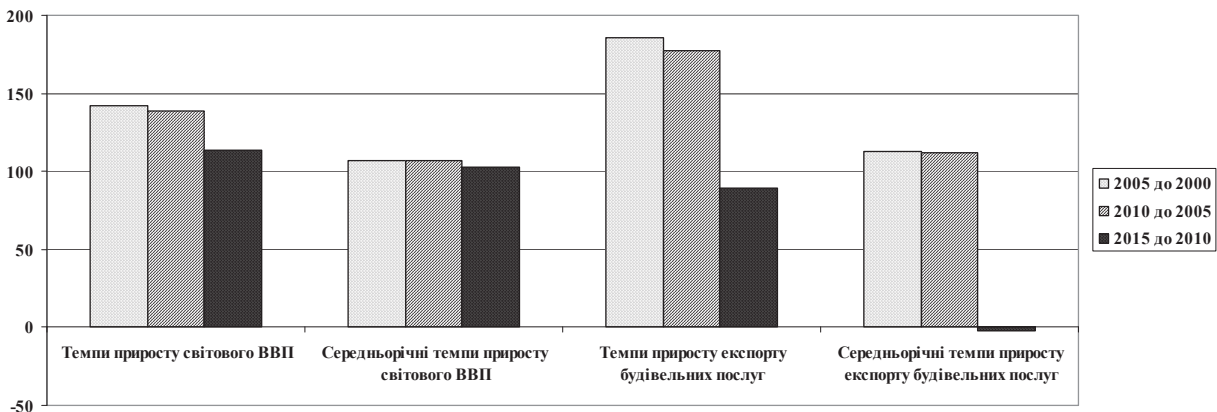

Рис. 1. Темпи приросту і середньорічні темпи приросту світового ВВП та експорту будівельних послуг

Джерело: розраховано автором на основі [10].

Доцільно зазначити, що через задіяність у сфері міжнародної торгівлі багатьох іноземних суб'єктів нормативно-правові відносини значно ускладнюються, оскільки вони стосуються багатьох важливих питань, у тому числі земельних і трудових ресурсів, інвестицій екології, соціального розвитку та ін. Проте, як свідчить світова практика, основним способом міжнародної торгівлі будівельними послугами є комерційна присутність за кордоном, що зумовлює складнощі для іноземних інвесторів у створенні місцевих компаній, які можуть гальмувати розвиток цієї сфери.

Результати дослідження показали, що міжнародна торгівля будівельними послугами розвивається під впливом основних трендів світової економіки в цілому.

Впродовж 2000—2015 рр. світовий ВВП зріс у 2,25 раза, а світовий експорт будівельних послуг відповідно у 2,95 раза, тобто в цілому темпи зростання будівельних послуг перевищували збільшення ВВП в 1,3 раза (рис. 1), що є загальносвітовим трендом.

З 2000 р. і до початку фінансово-економічної кризи 2008 р. світовий експорт будівельних послуг мав стійку тенденцію до зростання, навіть у 2008 р. темпи піднесення експорту цих послуг досягли найвищого рівня — 29,59% (до попереднього року), у той час як зростання світового ВВП у 2008 р. уповільнилось до 9,56% проти 12,75% у 2007 р (табл. 2). Подальше падіння ВВП у наступному році до -5,2% вказує на поглиблення кризи. Експорт будівельних послуг у 2009 р. зменшився на 2,52%, глибока криза у цій сфері настала у 2010 р. (падіння становило 9,1%), у той час, як світовий ВВП уже відновив економічне зростання (9,46%).

Дані, наведені у табл. 2, свідчать, що для світової економіки 2010, 2011 роки виявились відносно благополучними, але у 2012—2014 рр. темпи зростання ВВП уповільнились, а у 2015 р. відбулося падіння на 4,2%. Відповідно в експорті будівельних послуг у 2013—2015 рр. падіння відбулось у цілому на 16,7%.

Із зазначеного вище можна зробити висновки: по-перше, динаміка світового експорту будівельних послуг відзначається високою нестабільністю з піками зростання і падіння гострішими порівняно з траєкторією ВВП; по-друге, вихід з кризи експорту будівельних послуг відбувається з приблизно дворічним часовим лагом порівняно з динамікою ВВП; по-третє, глибоке падіння експорту будівельних послуг у 2013—2015 рр., на нашу думку, пов'язане із заморожуванням багатьох будівельних проектів у край нестабільному середовищі, низьким попитом на найбільш вартісні інжинірингові послуги, пе-

Таблиця 2. Динаміка світового ВВП та експорту будівельних послуг

Рік	Світовий ВВП млрд дол.	Динаміка зростання ВВП, %	Світовий експорт будівельних послуг, млрд дол.	Динаміка експорту будівельних послуг, %	Частка експорту будівельних послуг у ВВП, %
	1	2	3	4	5
2000	33299		30,2		0,09
2001	33133	-0,5	31,62	4,7	0,1
2002	34474	4,05	35,3	11,64	0,1
2003	38743	12,38	39,61	12,21	0,1
2004	43633	12,62	46,38	17,09	0,11
2005	47265	8,32	56,05	20,85	0,12
2006	51213	8,35	68,97	23,05	0,13
2007	57742	12,75	86,54	25,47	0,15
2008	63262	9,56	112,15	29,59	0,18
2009	59973	-5,2	109,32	-2,52	0,18
2010	65645	9,46	99,41	-9,07	0,15
2011	72807	10,91	106,58	7,21	0,15
2012	74222	1,94	107,01	0,4	0,14
2013	76176	2,63	105,14	-1,75	0,14
2014	78037	2,44	104,91	-0,22	0,13
2015	74753	-4,21	89,14	-15,03	0,12

Джерело: розраховано автором на основі [10].

рерозподілом активів між основними учасниками ринку будівельних послуг тощо.

Іншою тенденцією динаміки будівельних послуг, що відповідає світовим трендам, є більш високий темп зростання цих послуг у країнах, що розвиваються. Так, за даними UNCTAD, у 2000—2015 рр. при зростанні світового експорту будівельних послуг у 2,95 раза, експорт країн, що розвиваються зріс у 7,67 раза, країн з перехідною економікою — у 14,34 раза, розвинених країн — у 1,72 раза (табл 3).

Дослідники відзначають динамічне зростання сфери послуг у країнах з перехідною економікою, передусім тих, які утворились після розпаду СРСР, це пояснюється відставанням сфери послуг за роки функціонування планової економіки, що призвело до формування ефекту відкладеного попиту на найбільш вартісні її види, зокрема на ділові, будівельні та туристичні.

За останнє десятиліття відбулися зміни у географічній структурі міжнародної торгівлі будівельними послугами. Якщо раніше список основних експортерів цих послуг очолювали США, то нині перші два місця посідають Китай, Японія, далі країни Європейського Союзу (Франція, Іспанія), США. Значний вклад у міжнародну торгівлю будівельними послугами нині вносять Сінгапур, Туреччина, Індія (табл. 4).

Однією з важливих тенденцій у галузі будівництва є масштабне застосування нових методів, моделей та технологій.

Технологічний прогрес у галузі будівництва залежить від швидкості переходу на автоматизовані методи будівництва

Таблиця 3. Експорт будівельних послуг за групами країн

Група країн	2000		2005		2010		2015	
	Обсяг (млн дол. США)	Частка групи країн у світовому експорті (%)	Обсяг (млн дол. США)	Частка групи країн у світовому експорті (%)	Обсяг (млн дол. США)	Частка групи країн у світовому експорті (%)	Обсяг (млн дол. США)	Частка групи країн у світовому експорті (%)
Світ	30 200	100	45 800	100	84 120	100	89 140	100
Країни, що розвиваються	5 370	17,78	13 940	30,44	37 230	44,26	41 180	46,20
Країни з перехідною економікою	410	1,36	3 750	8,19	4 600	5,47	5 880	6,60
Розвинені країни	24 430	80,89	28 110	61,38	42 300	50,29	42 080	47,21

Джерело: розраховано автором на основі [10].

Таблиця 4. Країни-лідери за обсягами продажу будівельних послуг ТНК у 2015 році

Країна	Назви ТНК	Обсяг продажів (млрд дол. США)	% від загального обсягу продажів (серед 49)	Дохід (млрд дол. США)	% від загального доходу	Вартість активів (млрд дол. США)	% від загальної вартості активів	Ринкова вартість (млрд дол. США)	% від загальної ринкової вартості
Китай	China State Construction Engineering, China Com. Construction, China Railway Group, China Railway Construction, Metallurgical Corp of China, Sinohydro Group, Shanghai Construction, China National Chemical, China Gezhoubu, Oceanwide Holdings	470,0	45,380	12,560	40,439	620,0	48,650	217,6	40,499
Японія	Daiwa House Industry, Sekisui House, Daito Trust Construction, Taisei, Obayashi, Sekisui Chemical, Kajima, Shimizu, JGC	137,2	13,247	3,606	11,611	118,8	9,322	66,2	12,321
Франція	VINCI, Eiffage, Bouygues	114,4	11,046	4,765	15,342	157,9	12,390	54,7	10,181
Іспанія	Grupo ACS, Abengoa, Acciona, FCC	72,8	7,029	0,401	1,291	114,7	9,000	22,3	4,150
США	Lennar, Fluor, DR Horton, PulteGroup, AECOM Technology, Jacobs Engineering, KB Home	70,0	6,759	3,522	11,340	67,6	5,304	50,1	9,324
Інші країни	Doosan, Barratt Developments, Skanska, Kone, SNC-Lavalin Group	171,3	16,539	6,205	19,978	195,4	15,332	126,4	23,525

Джерело: розраховано автором на основі [12].

тва, запровадження робототехніки та використання нанотехнологій у виробництві будівельних матеріалів. Головною умовою стає прискорене запровадження й інтеграція комплексного комп'ютерного моделювання на всіх етапах будівництва. Зокрема, ефективним є використання такого програмного забезпечення, як BIM — моделі (Building Information Modeling). Це інформаційне моделювання будівельних об'єктів, що базується на тривимірній візуалізації фізичних об'єктів, а також взаємопов'язаному обліку всієї архітектурно-конструкторської, технологічної, фінансово-економічної інформації про об'єкт забудови. Ця модель ґрунтується на системі 3D — тривимірних даних з можливістю довгострокового фінансово-економічного прогнозування, як, наприклад, програмне забезпечення iTWO Business Suite (США).

Важливою інноваційною розробкою є 3D принтери для будівництва з робочим об'ємом 1000 м³, що використовують бетонну суміш для друку. Промислові 3D принтери можуть бути розташовані на будівельному майданчику з можливістю друку 2-поверхової будівлі всього за одну добу. Прикладом такого будівництва є система Cotour Crafting (США) та D-Shape (Італія), що нагадують конструкцію мостового крана.

Активно розробляються проекти з використанням спеціальних бактерій для самозатягування тріщин на бетонних покриттях та автошляхах (приміром, проект "Розумні дороги" з використанням нанотехнологій самовідтворювання); створення гнучкого бетону, зокрема використання композитного волокна з метою його зміцнення (Engine-

ered cementitious composite), що набули поширення в Японії, Південній Кореї, Швейцарії та Австралії.

Багато вчених поділяють ринок нанотехнологій на чотири групи за їх роллю у продукуванні та використанні цих технологій: 1. Домінуюча група країн: США, Японія, Південна Корея, Німеччина; 2. Лідери в галузі будівництва: Тайвань, Ізраїль, Сінгапур; 3. Моделювання, нові технології: Велока Британія, Франція; 4. Використання інновацій: Австралія, Індія, Канада, Китай. Країнами-лідерами за пріоритетними напрямками розвитку наноматеріалів є: США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Італія, Швеція та Швейцарія (табл. 5).

У дослідженнях зарубіжних та вітчизняних авторів розглядаються тенденції розвитку інноваційного будівництва, пов'язані з можливостями підвищення ефективності у спорудженні й експлуатації об'єктів будівництва, а саме: використання екологічних матеріалів ("зелене" будівництво); енергоефективність будівельних процесів, експлуатації об'єктів; економія на трудових витратах шляхом використання нових технологій та техніки (з метою зменшення собівартості забудови); підвищення безпеки і надійності; створення інститутів розвитку досліджень та розробки технологій будівництва (таких, приміром, як Zero Carbon Hub у Великій Британії, Центр технічних досліджень у Фінляндії та ін.).

Слід зазначити, що збільшення наукомісткості будівельних послуг, використання інформаційних технологій залежить багато в чому від залучення до цієї сфери великих ТНК.

За окремими оцінками, нині із найбільших ТНК світу більше половини задіяні у сфері послуг [8]. Це пов'язано з розширенням масштабів розвитку світового будівельного сектора, реалізацією крупних ексклюзивних проєктів, приміром таких як будівництво тунелю під Ла-Маншем вартістю 22,4 млрд дол. або спорудження міжнародної космічної станції вартістю 150 млрд дол., будівництво швидкісних залізниць та автобанів у багатьох великих країнах (США, Китай) тощо.

В Україні будівельна галузь розвивається в складних умовах турбулентності та біфуркацій. За даними служби статистики, у 2015 р. валовий внутрішній продукт у будівництві зменшився на 12,4%, а рівень збитковості підприємств цього виду діяльності становив 7,6%, тоді як, у цей же період, у сільському господарстві рентабельність досягла 41,7%.

Проблемні питання розвитку будівельного сектора в Україні полягають у недостатності фінансування; низькому в цілому професійному рівні кадрів; неефективній стандартизації і ліцензуванні; відносно низькій продуктивності праці та низькій заробітній платі працівників, відпливі молодих перспективних працівників за кордон, низькому платоспроможному попиту на продукт будівельного сектора (зокрема, житло) при високих незадоволених потребах громадян у ньому.

Вирішення цих та багатьох інших проблем пов'язаних з будівництвом, залежить від стратегії розвитку країни, активізації економічного розвитку, пріоритетності галузі, можливостей фінансування, залучення досвіду передових країн щодо забезпечення ефективності будівельних послуг.

Література:

1. Система національних рахунків [Електронний ресурс] / Нью-Йорк, Женева, 2008. — Глава 6. — Режим доступу: <http://www.cisstat.com/rus/SNA2008Russian.pdf>
2. Official Journal of the European Union — 158. 30.04.2004.p.88
3. Europa — Internal Market — Speech of Mr. Bolkestein — New proposal on takeover bids [Electronic resource]. — Mode of access: http://europa.en.int/comm/internal_market/en/speeches/spch-02-449_en.htm
4. Directive 2006/123/EC of 12 December 2006 of the European Parliament and the Council On Services in the Internal Market. Official Journal of the European Communities. 27.12.2006. L.376.
5. Directive 2000/14/EC of the European Parliament and of the Council of 8 May 2000. Official Journal of the European Communities. L162/1
6. Directive 2002/91/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2002 On the energy performance of buildings. Official Journal of the European Communities L 1/65.
7. 10 самых дорогих строительных проектов в мире / Novate [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.novate.ru/blogs/050116/34458>
8. Дюмулен И.И. Международная торговля. Экономика, политика, практика. — М.: ВАВТ, 2010. — С. 63.
9. Handbook of statistics. — N.Y., Geneva, UN, UNCTAD, — 2016. — 365 p.
10. International trade in goods and services / Unctad. — 2015 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>

Таблиця 5. Пріоритетні напрями розвитку наноматеріалів у світі

США	Японія	Німеччина, Велика Британія, Італія, Швеція, Швейцарія
Нанокаталізатори Тонка конструкційна кераміка високоміцні сталі Магнітні наноматеріали Матеріали з особливими електрофізичними властивостями (надпровідники, резистивні, сенсори) Наноструктуровані покриття Вуглецеві наноматеріали	Тонка конструкційна кераміка Нанокompозити Вуглецеві наноматеріали Магнітні Наноматеріали	Нанокаталізатори Полімерні та металополімерні нанокompозити Жароміцні сплави Сплави надшвидкого затвердіння

Джерело: складено автором на основі [8].

11. Статистична інформація / Державна служба статистики України. — 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

12. Крупнейшие строительные компании 2016 / Total-rating. — 2016 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://total-rating.ru/1646-krupneyshie-stroitelnye-kompanii-mira-2016.html>

13. The 2016 Top 250 International Contractors / Engineering News-Record, — 2016 [Electronic resource]. — Mode of access: <http://www.enr.com/toplists/2016-Top-250-International-Contractors1>

References:

1. Sistema nacional'nih rahunkiv (2008). N'ju-Jork, Zheneva, Glava 6, available at: <http://www.cisstat.com/rus/SNA2008Russian.pdf>
2. Official Journal of the European Union (2004) — 158. 30.04.2004.p.88
3. Europa (2014), "New proposal on takeover bids", available at: http://europa.en.int/comm/internal_market/en/speeches/spch-02-449_en.htm
4. European Parliament and the Council (2006). "Directive 2006/123/EC" On Services in the Internal Market. Official Journal of the European Communities. 27.12.2006. L.376.
5. European Parliament and of the Council (2000). "Directive 2000/14/EC". Official Journal of the European Communities. L162/1
6. European Parliament and of the Council (2002). "Directive 2002/91/EC" On the energy performance of buildings. Official Journal of the European Communities. L 1/65.
7. Novate, "10 samyh doroogh stroitel'nyh proektov v mire", available at: <http://www.novate.ru/blogs/050116/34458>
8. Djumulen I.I. (2010). Mezhdunarodnaja trgovlja. Jekonomika, politika, praktika [International trade. Economy, policy, practice]. — M., VAVT. S.63.
9. Handbook of statistics (2016). — N.Y., Geneva, UN, UNCTAD, 365 p.
10. Unctad (2015), "International trade in goods and services", available at: <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>
11. Derzhavna sluzhba statistiki Ukraïni (2015), "Statistichna informacija", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
12. Total-rating (2016), "Krupnejshie stroitel'nye kompanii 2016", available at: <http://total-rating.ru/1646-krupneyshie-stroitelnye-kompanii-mira-2016.html>
13. Engineering News-Record (2016), "The 2016 Top 250 International Contractors", available at: <http://www.enr.com/toplists/2016-Top-250-International-Contractors1>

Стаття надійшла до редакції 16.02.2017 р.